

Bratislava, Pravda 1976, 196 s.

V souvislosti se zkoumáním způsobu života v socialistické společnosti a vzhledem k vrcholnému cíli jeho záměrného utváření se marxisticko-leninská sociologie stále více zabývá též problematikou rozvoje osobnosti. Kromě tradičních individuálních psychologických hledisek a základních, teoreticky i metodologicky výchozích hledisek sociálně ekonomických se přitom do popředí pozornosti dostávají i hlediska sociálně psychologická. Sociálně psychologický přístup je nejpríbuznější sociologickému výzkumu prováděnému na mikroúrovni malých skupin či kolektivů, má však značný a dosud nedostatečně využitý význam i pro analýzu společenského života prováděnou na makroúrovni velkých skupin — tříd a vrstev.

Nemarxistické sociálně psychologické práce zabývající se osobností přinášejí mnoho dílčích poznatků, které jsou většinou zajímavé a inspirativní, současně ale také bezprostředně ideologicky nepřijatelné a prakticky nevyužitelné v socialistické společnosti. Důsledné kritické přehodnocení různých pojetí osobnosti i různých zjištění o její genezi a struktuře zde musí vycházet z rozpracované marxisticko-leninské teorie osobnosti. Z hledisek sociálně psychologických taková souhrnná teorie však dosud dostatečně rozpracována není. O to větší pozornost společenských vědců proto vzbuzují jednotlivé příspěvky ke splnění tohoto úkolu, vycházející především ze Sovětského svazu a Německé demokratické republiky.

Jeden z takových příspěvků, zasluhujících zájem i našich sociologů, představuje práce H. Hiebsche *Sociálnopsychologické základy formovania osobnosti*, vydaná v roce 1973 v Berlíně a v 1976 v překladu v Bratislavě (nakl. Pravda, 196 str.). Tato obsahově podrobně rozčleněná publikace zahrnuje jako hlavní okruhy zkoumaných problémů marxistické pojetí člověka, ontogeneze osobnosti a vztažných systémů jejího formování. Zároveň přináší model procesu tohoto formování osobnosti. Výše konstatovaný stav v tomto vědním podoboru dokumentuje to, že v odkazovém aparátě recenzované publikace téměř zcela chybí práce jiných marxistických vědců zabývajících se v současnosti obdobnou problematikou.

Ve stručné rekapitulaci obrazu člověka v marxismu zdůrazňuje autor podmíněnost podstaty člověka historickým a ekonomickým základem lidského života. Výrazem této podstaty je svobodná vědomá činnost jako druhová charakteristika člověka. Zvláštnost lidských vztahů k přírodě vyplývá z univerzálnosti člověka. Specificky lidskou životní činností je práce, praktické utváření předmětného světa. V něm se člověk přizpůsobuje přírodě a zároveň přírodu přizpůsobuje sobě samému. Působením

na vnější prostředí rozvíjí vlastní schopnosti a mění tak rovněž vlastní povahu. Lidská produktivní činnost je vždy společenskou činností a má kooperativní charakter. Společenská produkce a reprodukce života je přitom umožňována právě uvědomovaným vztahem mezi činností a jejím cílem. Tato anticipace zahrnuje i vědomí vztahu k příslušníkům druhu.

Na základě těchto premis lze postihnout konkrétní možnosti skutečného osvojení si lidské podstaty člověkem a pro člověka, k němuž směřuje socialistická společnost. Dialektika sepětí svobodné vědomé činnosti se společensky a sociálně determinovanou činností je zde východiskem formování osobnosti, psychologického zkoumání tohoto procesu i jeho výchovného využití. Jednota těchto základních určení člověka je reflektována již v marxistické teorii ontogeneze. V autorově nástinu se tato teorie opírá především o univerzálnost souvislosti mezi všemi systémy objektivní reality. Ta poskytuje historická a zároveň též systematická kritéria vývoje jako takového procesu změny, v němž vznikají nové, vyšší kvality. Univerzální souvislost lze přitom pojímat jako vzájemné působení jen v rámci celé reality. Pro ohraničené jevy je jejím nejdůležitějším výrazem kauzalita. Zaměnitelnost příčiny a následku je relativní vzhledem k časovému posunu a změně množství energie nebo informace, s nimiž následek působí na rozdíl od příčiny na další systémy.

Příčina je imanentní systému jako jednota a boj protikladů. Vnitřní protiklady nastávají a jako příčiny působí jen v důsledku určitých podmínek. V živém organismu jsou v základním protikladu vnitřní procesy, směřující k rozkladu a ztrátě energie tohoto systému, a procesy jeho asimilace ve vztahu k systému prostředí, směřující k růstu. U člověka jako psychofyzického organismu, určeného výše uvedenými charakteristikami, se samopohyb systému projevuje v jeho aktivitě jako hlavním vývojovým procesem. Zafixování fylogeneze v potenciálních schopnostech je touto aktivitou propojeno s realizačním vlivem prostředí, především opět společenského. V genetické sekvenci se aktivita dále projevuje jako udržování dynamické rovnováhy mezi organismem a prostředím, a tedy i uvnitř organismu, jako práce a jako osamostatnění předpokladu práce, vědomí, v poznávací činnosti.

V ontogenezi neustále dochází k zvnějšňování vnitřních podmínek působení příčin a naopak. Reaktivita a aktivita v ní představují rovněž jen relativní, dialektický protiklad. Vliv společenského prostředí v obecném smyslu i ve smyslu záměrné výchovy se manifestuje v rolích, vnitřně jednotných komplexech norem platných pro určité skupiny a určených v poslední instanci výrobními vztahy dané společností. Specializovaná a institucionalizovaná forma společenského utváření životní činnosti musí neustále řešit problém

vztahu přítomnosti a budoucnosti, přípravy na výkon pozdějších rolí, v determinujícím společenském bytí. Vývoj osobnosti je založen na dialektice působení dispozičních a exogenních podmínek i podmínek druhově specifických a individuálně typických. Probíhá tak současně jako dozrávání a jako učení. Takovou jednotu představují i veškeré konkrétní procesy diferenciací a centralizace či strukturace funkcí.

Zákonnosti ontogeneze zahrnují i výchovné zásahy, které samy patří k těmto zákonitostem. V modelové představě, autorem navržené jako pracovní hypotéza, probíhá utváření osobnosti v životní činnosti, jejímž prostřednictvím se právě působení vnějších podmínek „lomí“ skrze podmínky vnitřní. Objektivní struktury událostí, v jejichž poli se odehrává aktivita člověka, představují vztahné systémy, autorem pojímané jako fenomenální reprezentace vnímání i jednání. Fenomenálnost vztahných systémů vyplývá jednak ze subjektivního zachycení objektivních podmínek, jednak z jejich interiorizace. Geneze těchto systémů, relevantních pro činnost, probíhá jako formování a upevňování osobních návyků, vlastností a celkové motivační struktury. Způsoby chování, vyžadované vnějšími vztahnými systémy aktivity a upevňované v osobnostních znacích, si člověk osvojuje, stejně jako dílí vědomosti, učení. Společenská determinace tohoto procesu se projevuje v sociálním zprostředkování odměn a trestů, ve výzvěmém charakteru objektů, v nichž jsou předmětně lidské schopnosti a zkušenosti, i nakonec v jazyce, zprostředkovávajícím takové zkušenosti jako motivy a normy. Základním zákonem formování osobnosti je proto interiorizace lidských bytostných sil, předmětných ve společenském i souhrnném prostředí člověka.

Všeobecným vztahným systémem člověka je společnost, výchozím vztahným systémem výrobní síly, vystupující vůči němu předmětně i personálně. V dalším průběhu vývoje se k nim přiřazují mezilidské vztahy, určené především třídní situací, a nadstavbové, především normativní a hodnotové systémy. Soulad chování s určitou hodnotou a „ideální“ normou určuje míru subjektivního pocitu rovnováhy, dosahovaného při uspokojování potřeb. Nadstavbové vztahné systémy zasahují tak principiálně do každé činnosti. Zvláštními formami všech společenských vztahných systémů jsou lidské kolektivy v obecném smyslu – skupiny.

Skupina představuje, v autorově výběru z možných definic, jistý počet osob spojených v určitém prostorovém a časovém rámci aktivním vzájemným vztahem. Od virtuálních nebo efemérních skupin se skupina, působící jako vztahný systém, liší vyšší mírou uspořádanosti a intimitou interakce a komunikace mezi jejími členy. Interakce a komunikace přitom vyplývají z nezbytnosti kooperace při účelově zaměřené společné činnosti. Stejně tak je na ní založen i další znak skupiny,

samostatná účast členů na utváření její vnitřní struktury a děla funkcí orientovaná na realizaci hodnot. Obsahové určení skupiny umožňuje dále vymezit též kolektiv. V užším smyslu ideální normy je to skupina, v níž se hodnoty socialistické společnosti konkrétně projevují ve vztazích jejích členů.

Charakter dialektického vztahu individua, skupiny a společnosti je zásadně určen typem společnosti. Vnitroskupinové vztahy vyplývají jednak z činnosti či úloh skupiny, jednak z principů utváření takových vztahů, daných prostředím skupiny. Tyto principy či stávající role jsou opět funkcemi způsobu výroby. Charakteristické formy vztahů se ve skupině projevují jako její klima, styl nebo tón, interiorizované členy skupiny v důsledku sociální praxe, v níž organizovaný kolektivní život má obvykle výraznější vliv na chování těchto členů než individuální pedagogické zásahy. Dominantní „ladění“ skupiny vyplývá bezprostředně z jejích tradic i perspektiv, ze způsobu vedení, nezbytnosti přeorientovávat se na nové okolnosti a nakonec i ze základních sociálních zkušeností a existenčních pocitů, s nimiž členové do skupiny již vstoupili. Specifické hodnoty a normy skupiny se obdobně projevují jako trvalejší obyčej nebo krátkodobé módy, působící tím výrazněji, čím těsněji jsou spjaty s převládající společenskou praxí.

Schopnost vytvářet samostatně vnitřní strukturu, která je imanentním znakem skupiny, nachází výraz v hodnotním či prestižním pořadí členů skupiny a v horizontálním uspořádání funkcí a substruktur. Sociální zařazení člověka v relevantních skupinách je dialekticky spjato s jeho sebevědomím, výkonem a úrovní aspirace i s rozsahem jeho prestiže a kontroly jeho chování. Druhou stránkou kvalitativně odlišných zařazení členů skupiny je její rozčlenění na podskupiny, z nichž nejčastěji se vyskytujícími jsou „jádro“ či aktiv, „rezerva“ a zbytek pasivních nebo aktivních outsiderů. Role vedoucího, určeného ve skupině spontánním způsobem, se projevuje teprve na pozadí ustaveného jádra skupiny. Na rozdíl od vztahu nadřazenosti a podřazenosti, pronikajícího v různých obměnách do všech skupin kapitalistické společnosti, je právě pověření jednoho člena vedením jádra skupiny, fungujícího rovněž na základě pověření nebo uznání skupinou, vztahem příznačným pro společnost socialistickou.

Analýza skupinové dynamiky vychází, podle autora, v marxisticko-leninské sociální psychologii z premisy, že skupina tvoří „životní prostor“ člověka jako společenské bytosti. Odkázanost člověka na různé skupiny se naopak fenomenálně manifestuje v sekundárních sociálních potřebách. Afektivní odraz vztahu individua a skupiny se upevňuje jako druhá přirozenost člověka. Vznik skupin představuje nezbytnou podmínku všeobecného zvládnutí existence, členství ve skupině je potom základem individuálního pocitu obeznamenosti s určitými situacemi a schopnos-

ti zvládat vytvářením a opětným odbouráváním životních stereotypů situace nové. Vnitroskupinové příčiny veškerého dění ve skupině vyplývají jednak z akumulace a vzájemné indukce sociálních potřeb či quasi-potřeb, jednak z kolektivní integrace cílů aktivit v souvislosti se společnou úlohou členů skupiny. Skupinová aktivita určuje potom, v navrženém vícerozměrném modelu této dynamiky, na jedné straně vztah mezi aktivitou jednotlivých členů, produktivitou celé skupiny a intimitou komunikace jejích členů, na druhé straně vztah mezi velikostí a trváním skupiny, frekvencí a uspořádáním komunikace či organizací skupiny a konečně opět intimitou této komunikace, která je jakýmsi průsečíkem obou vztahů. Výsledná integrace skupiny vyplývá z dialektické jednoty procesu, v němž interdependance kontaktu a sympatie směřuje k přesycení a rozpadu skupiny a procesu, v němž sociální potřeby jako dynamicko-energetický základ skupinového dění vyrovnávají předchozí tendenci směřování k vnitřnímu členění skupiny. Skupinová integrace je tedy založena na stabilizaci antagonistických tendencí pseudointegrace a dezintegrace.

Integrace skupin představuje vznik a postupnou strukturu vztahových systémů lidské aktivity a ontogeneze, nejpodstatnějších pro formování osobnosti, žádoucího sociálního chování individuí i skupin nebo kolektivů. Zkoumání těchto vzájemně spjatých procesů je také ústředním tématem recenzované publikace. V důsledku jeho rozsáhlosti se publikace zabývá mnohými problémy sociálně psychologické teorie, aktuálními v současné sociologii i psychologii. Násťin konstruktivního marxisticko-leninského řešení těchto problémů je v ní doplňován stručným rozбором nemarxistických pojetí zkoumaných otázek. Tyto kritické připomínky se však vztahují převážně k tradičním, v původní podobě již i v buržoazní sociologii nebo psychologii překonaným myšlenkovým směrům. Přesvědčivost většiny autorových názorů by se nesporně ještě zvýšila jejich konfrontací s novějšími buržoazními přístupy k osobnosti, jejímu definování, základnímu výzkumu i aplikovanému ovlivňování. Zájemcům o tuto problematiku, postrádajícím hlubší filozofické zázemí, by jistě prospělo explicitní zdůvodnění často používaného pojmu fenomenální nebo fenomenologie.

V rozporu s výchozí zmínkou o konstitutivní dialektice svobody a determinace člověka zdůrazňuje autor později pouze druhý pól tohoto vztahu. Aktivní účast člověka na utváření vlastní osobnosti není v publikaci objasněna ani v rovině filozoficko-antropologických premis, ani v rovině experimentálně psychologických poznatků. Násťin teorie malých skupin není propojen s teorií osobnosti. Problematika formování osobnosti v interakci, nejtěsněji spjatá s ústředním tématem, je zcela opomenuta. Právě rozbor takových vskutku sociálně psychologických pojetí, jako je původně stanovená souvislost „Já“ a „generalizovaného druhého“ nebo současné vymezení osobnosti jako zosobnění malé skupiny, by však značně obohatil marxisticko-leninské postřehy zprostředkujících mezičlánků společenské determinace člověka.

Při sympatické obsahové hutnosti patří k hlavním přednostem recenzované publikace důslednost, s níž systematicky reinterpretuje nejznámější sociálně psychologické poznatky a přístupy a s níž rozpracovává a zároveň tak stejně systematicky znovupřipomíná základní obecné metodologická východiska marxisticko-leninského zkoumání osobnosti a společenských základů jejího utváření. Nastolené otázky i navrhované předběžné odpovědi dokazují v této publikaci svébytnost takto orientované sociální psychologie a zásadní odlišnost jejich postupů od běžných nemarxistických prací z tohoto oboru. Podnětnost autorových názorů přitom současně přesahuje hranice společenskovědních oborů a nepřímou tak dokumentuje shodnost předmětů jejich zkoumání i přetrvávající rozdílnost hledisek, z nichž jsou tyto předměty zkoumány. Publikace takového zaměření, jímž se vyznačuje Hiebschova práce, našim sociologům rovněž připomínají zdánlivou samozřejmost, že již sám pojem osobnost i s ním spjaté pojmy životní činnost, motivační struktura a podobné mohou být vymezovány v různém kontextu a jejich rozdílné implicitní chápání je potom zdrojem nedorozumění, zvláště při plnění interdisciplinárních úkolů. Zatímco v sociologii jsou tyto stále častěji užívané pojmy vztahovány k určitým sociálním skupinám či statistickým kategoriím a je reprezentujícím typům v rámci společenského systému, v psychologii se i při užívání abstrakta „člověk“ týkají převážně určitého psychofyzického systému jedince.

Jan Vlášil